

Тетяна ВОДОТИКА
(м. Херсон)

ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА ХЕРСОНЩИНІ

Голодомор 1932-1933 років у сучасній українській історіографії вивчається в багатьох аспектах. Одним із найважливіших серед них є аспект регіональний. Важливість регіонального контексту аналізу причин, сутності та наслідків Голодомору – геноциду 1932-1933 рр. пояснюється низкою обставин.

По-перше, – йдеться про історіографічну традицію. В українській національній історіографії сформувались науковий простір і методологічні засади історичної регіоналістики – «земельний» напрямок в історичній школі В.Б.Антоновича, «обласництво» школи Д.І.Багалія, дослідження Д.І.Яворницького та його учнів, регіоналістичні студії львівської та київської історичних шкіл М.С.Грушевського, соціально-економічні та історико-юридичні писання одеської школи М.Є.Слабченка.

По-друге, – сучасна регіоналістика як синтетичний науковий напрямок ґрунтується на здобутках різних галузей знань – теорії управління й економіки, історії та правознавства, географії та статистики, демографії та соціолінгвістики¹. Ґрунтовне дослідження причин, перебігу та наслідків Голодомору 1932-1933 рр. в Україні неможливе без урахування, точніше докладного вивчення його особливостей у регіонах. У цьому сенсі йдеться про деталізацію історичного процесу, виявлення його локальної специфіки та чинників, що її зумовлюють, оптимізації співвідношення загального й особливого в цьому трагічному явищі.

Голодомору 1932-1933 рр. на Херсонщині присвячена значна за обсягом і різноманітна за характером література. Так, у бібліографічному покажчику «Неоголошена війна проти свого народу: 75 років пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Херсонщині» відзначено 351 позицію². Серед нових праць на увагу заслуговують видання з серії «Книга Пам'яті. До 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні», присвячених трагічним подіям у Цюрупинському, Великолепетиському та Білозерському районах³.

У вивченні Голодомору 1932-1933 рр. на Херсонщині найбільшу активність проявляє широка громадськість – вчителі, журналісти, працівники культури. Скажімо, лікар-терапевт за фахом і краєзнавець за покликанням Ю. В. Безух випустив декілька узагальноючих краєзнавчих праць з історії, природи та побуту Північної Таврії⁴.

Найціннішу частину публікацій краєзнавців складають свідчення очевидців подій. Питання підготовки і проведення такого роду польових досліджень потребують ретельної підготовки, використання кваліфікованих спеціалістів різних галузей знань для складання переліку запитань, залучення до опитування досвідчених істориків та етнологів, належної фіксації та оформлення цих унікальних свідочств.

Не можна оминати увагою статтю наукового співробітника Присіваської дослідної станції М.Милосердова щодо «посухи» як причини Голодомору. На жаль, подібні твердження ще досі не зникли. «Голод у 1932-1933 роках, – зазначає вчений-агроном, – спостерігався при надзвичайно сприятливих погодних умовах: опадів було значно більше від норми, не було тривалих посух, жорстоких суховіїв, пилових бурь»⁵.

Вагомим є внесок у дослідження специфіки Голодомору 1932-1933 рр. у степовій Україні науковців Києва, Миколаєва та інших міст України – С.В.Кульчицького, В.І.Марочка, Є.П.Шаталіної, А.М.Бахтіна, М.М.Шитюка та багатьох інших.

Підсумовуючи історіографічний огляд, зауважимо, що питання особливостей причин і наслідків Голодомору 1932-1933 років на Херсонщині ще не отримали належного висвітлення. Набагато повніше змальовано перебіг цієї трагедії.

Сучасна українська історична наука при вивченні історії окремих регіонів виходить з комплексного підходу, який враховує природно-географічні, господарські, політико-адміністративні, культурно-етнічні й інші чинники. Територія Херсонської області входить до історико-географічного регіону Південна Україна. Сучасна Херсонщина як адміністративно-територіальна одиниця з'явилась згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 березня 1944 р. про створення Херсонської області з районів і міст Миколаївської та Запорізької областей.

Адміністративно-територіальна неузгодженість, надзвичайно ускладнює вивчення історії Херсонщини. В 1928-1933 рр. територія сучасної Херсонщини входила до складу Херсонського і Мелітопольського округів та з 1932 р. Одеської (9 районів та Херсон) і Дніпропетровської (5 районів) областей⁶. З огляду на це, використання статистичних матеріалів потребує особливо ретельного ставлення, а в багатьох випадках практично унеможливує коректні перерахунки статистичних відомостей. Все це безпосередньо стосується вивчення особливостей Голодомору 1932-1933 рр. та підрахунку його жертв.

Безумовно, слід враховувати й дію інших факторів, притаманних всім регіонам України – свідоме приховування фактів і подій, знищення документів, архівні втрати в полум'ї війни тощо. Скажімо, в Державному архіві Херсонської області проведена значна робота щодо виявлення та опрацювання книг реєстрації смертей для Зведеного та регіонального томів Книги Пам'яті жертв Голодомору. Станом на 01.07.2008 р. у трьох фондах (Р-175, Р-1885, Р-4069) зосереджено 52 книги реєстрації смертей за 1932-1933 роки⁷. Ці книги містять 10452 записи (картки), причому у книгах реєстрації смертей за 1932-1933 роки представлено 105 населених пункти з 13 районів і м. Херсона. Повністю відсутні у книгах реєстрації смертей відомості щодо 5 районів та м. Каховки. Інакше кажучи, з 20 адміністративних одиниць сучасної Херсонщини (18 районів та 2 міста) повністю відсутні відомості у книгах реєстрації смертей за 1932-1933 роки по 6-ти адміністративним одиницям (5 районів та місто обласного підпорядкування), що становить 30%. Щодо населених пунктів ситуація виглядає наступним чином. У наявних книгах реєстрації смертей за 1932-1933 роки представлено 105 населених пунктів, що однозначно унеможливує складання бодай мінімально наближеного до істини мартирологу жертв Голодомору. Адже на початок 1930-х років населених пунктів налічувалось щонайменше 1093⁸. У такому випадку наявні в Державному архіві Херсонської області книги реєстрації смертей за 1932-1933 роки максимально охоплюють лише 9,51% населених пунктів. Як кажуть, коментарі щодо цієї статистики зайві.

Особливості Голодомору 1932-1933 рр. на Херсонщині обумовлювались специфікою природного середовища та господарської діяльності регіону. Протягом XIX – початку XX ст. не лише проходило інтенсивне заселення та господарсько-

економічне освоєння краю, але й визначалась його економічна спеціалізація. З середини XIX ст. вона чітко визначилась – товарне зернове землеробство у сполученні з тваринництвом (переважно, м'ясного спрямування), садівництвом, городництвом, виноробством і розведенням баштанів. Зернова спеціалізація сільськогосподарства (як і в інших південних і південно-східних областях України) робила населення Херсонщини особливо вразливим та беззахисним перед страхіттями голоду. Адже саме зернова проблема, власне, хліб, були економічно визначальним чинником Голодомору. Водночас сади та баштани створювали додаткові їстівні ресурси для голодуючих.

Специфіка Голодомору на Херсонщині пов'язана з особливостями природних умов. Природа нашого краю багата і в значній мірі унікальна. Причому, антропогенний тиск у 1932-1933 рр. порівняно з сьогоденням був мало відчутним. Особливості природи Херсонської області визначаються її географічним положенням на півдні України в межах степової зони. На півдні область омивається водами Чорного й Азовського морів. Рельєф області – слабо хвиляста рівнина (пануючі висоти – 50-60 метрів над рівнем моря) із загальним похилом з північного заходу на південний схід. Заплава Дніпра від Нової Каховки до Дніпровського лиману поступово розширюється від 2-3 до 10-12 км, а нижньодніпровська заплава надзвичайно порізана протоками і рукавами з численними озерами. Нижче Херсона річище Дніпра розгалужується на численні гирла дельти. Очевидно, що мешканці заплави Дніпра, берегів інших річок та численних озер (лише у нижній частині Дніпра розташовано понад 140 озер, більшість з яких називають лиманами) мали кращі можливості прохарчуватися під час Голодомору. Навіть назви багатьох озер (лиманів) красномовно свідчать про їх харчовий потенціал – Лягушка, Рибальчанське, два Кефальних, Устрічне озеро, Олень тощо. Селяни навколо боліт, які займають 31,8 тис. га в межах області, могли використовувати торф для опалення⁹.

Так, селяни в прилеглих до води селах вживали різноманітну аквафлору й аквафауну – стебла, корінці і листя водних рослин, рибу, диких качок, водяних звірів, вужів, жаб, різноманітних жучків¹⁰. У водах Азовського моря поширено багато видів риб та дельфіни. У цьому відношенні набагато важче було мешканцям безстічних – подових ділянок, розташованих на півдні та сході краю. Найбільшими та найвідомішими з подів є Чорна Долина (тут відбулась битва Слобідських козаків з татарами в ході Кримського походу 1689 р.), Агайманський (в ньому було знищено в 1860-х роках останнього тарпана), Великий Чапельський (в районі біосферного заповідника Асканія-Нова).

Херсонщина є зоною ризикованого землеробства, ведення господарства потребує значних коштів, досконалої агротехніки, кваліфікованих та ініціативних робітників. Саме таке господарювання вели поміщики-підприємці. Зрозуміло, що тодішні радянські колгоспи та радгоспи не мали ані можливості, ані бажання вести господарство відповідно до специфічних умов нашого краю.

Селянство Херсонщини, як й інших регіонів широко вживало різноманітні рослини для виживання. Чимало послугувалась селянам водна рослинність області – речка мала, плавун і особливо водяний горіх (за ним буквально «полювали» херсонські хлопці ще в перші повоєнні роки). Як свідчать численні матеріали і передусім свідчення очевидців Голодомору, з диких рослин після перетирання чи

вилущування варили юшки, узвари, сиропи і каші, пекли млинці та коржики тощо.

Набір цих рослин та особливості їхнього споживання були об'єктивно зумовлені специфікою рослинного світу, а відповідні традиції корінням сивої давнини і зафіксовані з часів раннього середньовіччя. Скажімо, ногайці у голодні роки їли різноманітне коріння та ховрахів. Українське населення до 1860-х рр. спілкувалось із ногайцями і перейняло відповідний досвід. У ногайців та кримських татар запозичений і звичай зберігання зерна у земляних, обмазаних глиною та випалених, ямах. Як свідчать очевидці Голодомору, такі ями часто використовувались для переховування зерна («пашені ями»). Дійсними піонерами господарського освоєння краю були запорожці. Вони добре вивчили специфічні умови нашого краю і знали їстівні та лікувальні властивості місцевої флори та фауни ¹¹.

Давні традиції мають на Херсонщині полювання та рибальство. У пониззі Дніпра саме риба була для запорожців основним продуктом харчування. Майже 40 видів риби солили, сушили, коптили тощо. Звичайно, у 1930-х рр. риби та дичини у порівнянні з часами запорожців було значно менше. Проте, враховуючи наявність водойм та 200 км морського узбережжя, давність традицій рибальства та мисливства, можна стверджувати, що продукти тваринного світу зіграли в харчуванні населення області в роки Голодомору, порівняно з іншими регіонами, суттєву роль.

Отже, тваринний світ регіону зосереджувався в нерозораному степу, на берегах Дніпра та в прибережних зонах, на приморському узбережжі. Найбільшу їстівну цінність мали масові види тварин – козулі, миші, вужі, гадюки, хоча смакові та поживні властивості плазунів селяни в більшості недооцінювали через відсутність відповідної культури споживання. В степовому лівобережжі полювали на дрофу, байбака тощо. Дехто вживав їжаків, зайців, борсуків, хоч і вполювати без відповідних мисливських навичок їх було дуже важко. В степах мешкало чимало гризунів, їх також вживали в їжу, у свідченнях очевидців найчастіше згадуються миші, ховрахи, їжаки. Так само часто згадуються ворони, горобці, сороки, ластівки, адже їх було порівняно легко спіймати.

Обізнані з мисливством добували вальдшнепів (мігруючий на Херсонщині птах), фазанів, куріпок, перепелів, інших птахів, яких було чимало на морському узбережжі та водоймах. Навесні та восени знесені довгим перельотом мігруючі птахи нерідко ставали легкою здобиччю голодних людей.

Однією з особливостей колективізації на Херсонщині було прискорене знищення селянства в процесі «ліквідації пережитків капіталізму на селі» внаслідок зернової спеціалізації сільського господарства. Південні округи, в т.ч. Херсонський та Мелітопольський, першими перейшли до суцільної колективізації. Адже тут, з точки зору влади, «умови для переходу до великого колективного господарства були сприятливими» ¹². На початок 1929 р. у Херсонському окрузі було 606 тракторів і за наступний рік їх завезли ще 212. Проте цього було замало для існуючих на середину 1929 р. 156 колгоспів регіону, які об'єднували 1956 селянських господарств із земельною площею в 26,2 тис. га або 4% селянського трудового землекористування.

Внаслідок «передових» темпів колективізації і розкуркулення регіону селянство практично втратило худобу та птицю, що унеможливило за рахунок тваринництва компенсувати брак хліба в раціоні. «Кури так у нас в сенцях були, – згадує Ольга Іванівна Шульга з Цюрупинщини, – В хаті у нас, помню, корова

стояла, ми її випускати боялись. Оце помню!». Така ситуація не дивна з огляду на те, що листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. зобов'язав українське керівництво «протягом найближчих років» здійснити суцільну колективізацію «всього степового регіону України»¹³. Керівники Компартії України пішли ще далі, стверджуючи в резолюції листопадового пленуму ЦК КП(б)У, що «партія в минулому [тобто в 1929р. – Авт.] добила корінного зрушення в справі соціалістичної реконструкції сільського господарства»¹⁴.

Однак дійсність була далекою від мрій більшовицьких керівників. По-перше, розрив між наявними передумовами (матеріальними, організаційно-технічними, соціально-психологічними тощо) для реорганізації селянського господарства та високими темпами колективізації в краї був особливо значним. По-друге, восени 1929 року ніякого зламу в настроях навіть бідноти, не кажучи вже про середняків, щодо участі в колгоспах не сталося. Про це свідчать практично одногосно всі селянські спомини, активний і пасивний спротив селянства. До березня 1930 р., а до того влада встигла підірвати основи селянського господарства на Херсонщині. Так, на 1 жовтня 1929 р. в колгоспах Півдня України налічувалось 16% селянських господарств, що значно перевищувало середньоукраїнські показники. Наголосимо, що 76% всіх членів колгоспів входили до товариств спільної обробки землі, тобто звичайні для селянства кооперативи. Сільгоспартілі (саме вони згодом перетворились на звичні колгоспи), а надто комуні не користувались особливою підтримкою селянства. Очевидно, що значна частина бідних та нижче середнього господарств потенційно мала складати основу колгоспного руху. За відомостями найбільш досконалих і загально визнаних спеціальних вибіркового обстежень 1929 р. в степових районах України пролетарські господарства склали 11,9% всіх селянських господарств, напівпролетарські – 20,3%, середні – 66,4%, дрібнокапіталістичні (куркульські) – 1,4%. Проте така статистика дещо спотворює реальну соціальну структуру через знецінення засобів виробництва напередодні колективізації і «саморозкуркулення» значної частини заможних селян в очікуванні розкуркулення реального. Тому більш адекватно змальовують соціальну структуру селянства аналогічні дані за 1927р.¹⁵

Соціальна структура селянства в 1929 р. у % за вартісними показниками та мірою використання найманної робочої сили

Регіони Соц.групи селян	СРСР	УСРР	В тому числі		Правобережжя	Полісся
			Степ	Лівобережжя		
Пролетарі (наймити)	10	9,9	12,5	7,4	10,5	6,3
Напівпролетарі (біднота)	23,3	21	18,3	17,4	23,5	22,6
Дрібні товарови- робники (середняки)	62,8	65,1	64,9	64,9	61,4	67,4
Дрібнокапіталістичні (куркулі)	3,9	4	4,3	5,8	2,6	3,7
Все селянство	100	100	100	100	100	100 ¹⁶

Радянська влада розраховувала на підтримку в справі приборкання селянства, передусім бідноти та наймитів (останніх на кінець 1920-х років на Херсонщині налічувалось щонайменше 2,5 – 3 тис). Проте основна маса селянства, тобто середняки, без застосування насильства восени 1929 р. у колгоспи не поспішала, оскільки ці об'єднання були мало привабливими для справжніх трударів. Показово, що аналогічно до колгоспів ставились навіть комуністи і комсомольці, які мали власне господарство.

Однак всі ці реалії мало хвилювали тодішніх можновладців Херсонщини, які завзято взялись за справу «суцільної колективізації» та «ліквідації куркульства як класу». Так, вже 1929 р. Каховський, Калініндорфський і Бериславський райони були повністю колективізовані. На 01.03.1930 р. до колгоспів було зігнано 81,5% селянських господарств¹⁷.

Місцеві партійні органи в ході розкуркулення в 1930 р. за вказівками ЦК КП(б)У орієнтувались на розкуркулення 4-4,5% господарств (один із найвищих показників в Україні)¹⁸. Вже з весни прийшла черга «підкуркульників», себто всіх тих, хто не погоджувався із вступом у колгоспи.

Станом на 10.03.1930 р. з 93597 господарств області було розкуркулено 4217, тобто 4,5%. Інакше кажучи, вже на початку березня всі куркулі були ліквідовані, але ж розкуркулення на цьому не припинилось! Зокрема, найбільш масове виселення селян на Херсонщині розпочалось восени 1930 р. та інтенсивно велось в 1931 р. Іще один нюанс: на 1.03. 1930 р. у куркулів було конфісковано 4473 коней, 2730 корів і т.д., всього на 2,2 млн крб.¹⁹. Цифри конфіскованого мізерні – в середньому по одній коняці на господарство та по 0,6 корови. Це означає, що куркулі або встигли продати чи вирізати худобу, або розкуркулювали незаможних. В будь-якому випадку це свідчить про вкрай немудрі дії влади.

За іншими відомостями (звіт окрвиконкому Голові Раднаркому УСРР Власу Чубарю) на 1.03.1930 року в Херсонському окрузі розкуркулено 4476 господарств, або 4,8% всіх господарств, конфісковано майна на 2,7 млн крб., в т.ч. 4892 робочих коня, 2730 голів худоби, відібрано 68,2 тис. га землі²⁰. Втім, це загальної оцінки не міняє.

Отже, аналіз соціальної структури свідчить про декілька принципових речей у контексті аналізу особливостей Голодомору 1932-1933 років на Херсонщині. По-перше, – про невдачу радянської влади реалізувати ленінські ідеї щодо ролі кооперації в справі будівництва соціалізму, підняття бідноти до рівня середняків та стримування куркульства, про можливість використання державою-комуною ринкових механізмів. По-друге, – про порівняно глибокі соціальні протиріччя, що створювало одночасно соціальну базу як для колгоспного руху (значна частина пролетарських та напівпролетарських елементів), так і для спротиву колгоспам в особі заможного селянства. Нарешті, цифра «дрібнокапіталістичних (куркульських)» господарств на 1927 р. стала для влади своєрідним планом у процесі розкуркулення, хоча цей план «виконали» у березні 1930 р., а далі йшло звичне для тих часів перевиконання.

Суттєвою особливістю Голодомору 1932-1933 рр. на Херсонщині порівняно з більшістю регіонів України було те, що значна частина селянства не відновила своїх господарств після голоду 1921-1923 рр. і неврожаю 1928 р. Про голод 1921-1923 рр. існує достатня кількість літератури, причому всі дослідники одноставно твердять про небувалі масштаби голоду саме на Херсонщині. Продовольчі труднощі

1928 р. щодо Херсонщини слід вважати прологом Голодомору 1932-1933 рр.

Досить красномовні свідчення про реальний стан справ на Херсонщині, перебуваючи тут у червні 1928 р., залишив академік Сергій Єфремов: «Перед виконкомом херсонським одбулася своєрідна демонстрація [в умовах радянської «демократії» сам факт виступу був свідченням глибини голодного відчаю людей. – Авт.]. Селяни з околиць сіл величезним натовпом прийшли сюди, вимагаючи хліба. «Усе в нас забрали – тепер же годуйте!» Стан села справді розпачливий, тим більше, що на полях голо і пусто: морози і посуха вбили все в зародку. Не знаю, що вродять тутешні ... можновладці: забрати хліб – на це їх вистарчить, ну, а щоб допомогти – ледве»²¹.

Саме в 1928 р. було згорнуто НЕП, почались репресії проти тих селян, які відмовились продавати хліб державі по заниженим цінам. Доречно згадати, що індустріалізація в СРСР проводилась буквально на кістках селян. Лише за офіційними даними в 22 округах УСРР було проведено конфіскації майна в 33 тис. селянських господарств²². Особливо багато розкуркулених було в Генічеському районі Херсонщини²³.

В 1929 р. голодувала біднота і держава була змушена взяти на себе їх підтримку. Для бідняків Херсонського округу було виділено 904 тис. крб., 50 тис. дітей отримували продпайки. Зауважимо, що цього було явно недостатньо²⁴. 1928-1929 рр. на Херсонщині довели не лише неефективність соціально-економічної політики влади на селі (адже бідняки так і залишились бідняками через 12 років володарювання більшовиків). Ба більше – стала наочною неспроможність нагодувати власний народ і соціальну опору.

На Херсонщині практично паралельно з Голодомором 1932-1933 років відбувались масові репресії щодо селянства. Так, якщо на середину травня 1930 р. у Херсонському, Миколаївському й Одеському округах було розкуркулено 3482 селянські родини, то на кінець 1933 р. – 41323. Цей процес найінтенсивніше проводився саме на Херсонщині. «Розкуркулювались» всі ті селянські господарства, які – реально чи потенційно – не підтримували колективізацію²⁵. Для політичних репресій щодо незаможних селян широко використовувався термін «підкуркульник». Втім цілі розкуркулювання на Херсонщині, як і репресій в цілому, не відрізнялися від інших регіонів. Різниця була в масштабах. Так, за 1928-1932 рр. на Херсонщині за мінімальними оцінками було розкуркулено приблизно 13,5 тис. господарств.

Розкуркулення фактично перетворилось в антиселянську кампанію. Так, в Нижньосірогозькому районі вже на 15.06.1930 р. було розкуркулено 1181 господарство (тобто майже 18% всіх селянських господарств), а за 1930-1931 рр. репресовано 7 тис. селян. Це становило 22% селян (куркульські родини були порівняно численними)²⁶. Нижньосірогозький краєзнавець Ю.Безух поіменно назвав всіх активістів і керівників, хто здійснював цей злочин²⁷. В ході розкуркулення постраждали і ті селяни, які займались торгівлею, млинарством, тримали крупорушки, різноманітні майстерні і кустарні заклади. Практично вся сільська «промисловість», яка забезпечувала життя хлібороба та функціонування його господарства за цих часів зійшла нанівець.

Колективізація на Херсонщині супроводжувалася різким зубожінням селянства, що в значній мірі й зумовило катастрофічні наслідки Голодомору. Скажімо, за роки колективізації загальне поголів'я робочої і продуктивної худоби зменшилось удвічі, в тому числі в індивідуальному селянському користуванні у 7,1 раза,

саме селянське подвір'я, а не трудодні – «дармодні» в колгоспі годували селян. При першій-ліпшій можливості селяни тікали до міст і робітничих селищ. Але облаштуватись на новому місці змогли одиниці – ті, хто мав родичів в місті, чи щось для Торгсіну, чи відповідну робітничу кваліфікацію.

Внаслідок глибоких соціальних протиріч серед селянства Херсонщини та наявності на селі значної кількості люмпен-пролетарських елементів на перебіг Голодомору значний вплив мали соціальні ексцеси - біднота і наймити терористичними методами розправлялися з односельцями (заможними, сусідами, «обидчиками» тощо). Місцева влада й особливо міські комуністи і комсомольці (так, лише восени 1929 р. в села Херсонщини прибуло на постійну роботу 266 робітників, а в 1932-1933 рр. на село постійно скеровували міських «активістів»²⁸, інспірували відповідні настрої та дії частини селянства. Скажімо, досить відверто про це пише тодішній херсонський комсомолец, а згодом номенклатурник С.І.Кривошеїн у своїх неопублікованих мемуарах²⁹.

Відрізнявся Голодомор 1932-1933 років на Херсонщині й тим, що в цей час край був промислово відсталим – обмалъ залізниць, відсутність великого будівництва і значних та важливих для влади промислових закладів (за винятком порту і Херсонського заводу сільгоспмашинобудування ім. Г.І.Петровського). Це суттєво зменшувало загальну кількість продовольства, що виділяла влада на продрпайки, та практично унеможлилювало перехід селянства в міста, на новобудови.

Чимало селян вмирало від голоду в містах. «Люди, на них було боляче дивитись, – згадує херсонець М.С.Татарінов, – Люди копирсались у смітниках, шукаючи чогось поїсти, ловили кішок, собак, земляних звірів, збирали трави. Коли я йшов на роботу, мені, як і іншим заводчанам, натовп не давав пройти...десятки рук хапали за поли, благали: «Хліба!» А що я міг їм дати, коли й сам був голодний, а вдома ще й голодна сім'я, діти?». Зрозуміло, що померлих в містах селян ніхто не рахував. Так, лише на Центральному ринку Херсона щодня помирало по 5-8 чоловік. Попри те, що їх намагались виштовхати померати десь у менш людне місце³⁰.

Голодомор на Херсонщині порівняно з іншими регіонами супроводжувався небаченими жахами – високим рівнем канібалізму, масовими розладами людської психіки, самогубствами, епідеміями інфекційних хвороб, вживанням трупів тощо. Про ці явища є масові свідчення різноманітних джерел – мемуарів, рішень судів, відомостей спецслужб, повідомлення представників влади, офіційного листування, звітів різноманітних комісій тощо. Відповідні відомості вже значною мірою опубліковано – в археографічних збірниках «Колективізація і голод на Україні»³¹, у виданому Службою безпеки України унікальному документальному виданні «Розсекречена пам'ять: голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВС»³², у численних збірках мемуарів жителів Херсонщини³³.

Особливістю Херсонщини був і вкрай тяжкий перебіг Голодомору в містах краю. Скажімо, широко відомим є лист робітників заводу ім. Г.І.Петровського від 3 липня 1931 р. до «всеукраїнського старости»³⁴: «Мы голодаем, не находимся на централизованном пайковом снабжении, рабкоп [робітничий кооператив, який мав опікуватися забезпеченням робітників – Авт.] продуктами нас не снабжает, на частный рынок рабочему надо тратить 10 рублей в день, на харчи зарабатываем 5 рублей в день, – зазначається в листі. – Условия наши тяжелые, мы валимся с ног для

того, чтобы выполнить задание правительства и партии. Но на нас никто не обращает внимания, только от нас и требуют. Но нам, кроме черного куска хлеба пополам с мусором ничего нет... Просим, Григорий Иванович, [Петровський – Авт.] записать нас на централизованный паек». Приводом для листа стало звернення влади від 19 червня до робітників заводу з вимогою ударної праці та виконання планів виробництва. Чи варто казати, що лист залишився без уваги.

Показово, що завод ім. Г.І.Петровського був найбільшим підприємством міста, його робітники склали «бойовий загін» окружного комітету КП(б)У в справі проведення колективізації та хлібозаготівель. І якщо робітники заводу лише просили перевести їх на «централизований пайок», то робітники Херсонського елеватора відкрито обурились фактом вивозу з голодуючої країни хліба на мітингу-сходці. Природно, що цей вельми симптоматичний виступ НКВС швидко придушив. Проте арешти не замінювали хліб. У березні 1933 р. обласний комітет КП(б)У добився додаткового виділення робітникам Херсону 40 т збіжжя, але цього було недостатньо для мінімальних потреб у хлібі. Очевидно, що ані «централизований пайок», ані додаткові одноразові «видачі» продовольства в умовах радянської квазіекономіки не могли зарадити тому, що Херсон, не кажучи вже про інші міста краю, належав до третьої категорії постачання продуктами та не підлягав централизованому забезпеченню. На Генічеській партконференції в січні 1932 р. робітники обурювались 300-грамовими хлібними пайками і вимагали повернути 1927 р. з кооперативним забезпеченням³⁵.

Чи не найбільш дискусійним є питання про демографічні наслідки Голодомору. Скажімо, складання списків громадян, загиблих від Голодомору 1932-1933 років по кожній сільській раді включно, не може дати навіть орієнтовну відповідь на питання про кількість померлих через цілий комплекс об'єктивних і суб'єктивних причин – втрата відповідних матеріалів (про ситуацію з книгами реєстрації смертей вже йшлося вище), неточність записів тощо. Скажімо, з 10452 наявних записів про смерть у 1932-1933 роках діагнози, безпосередньо пов'язані з Голодомором (дистрофія, виснаження від голоду, загальна слабкість, безбілковий набряк, анемія) складають лише 33,1% всіх смертей (підрахунки зроблено з тих книг реєстрації смертей за 1932-1933 рр., що сконцентровані в обласному державному архіві). І така ситуація типова для всієї України. У реальному житті, зазначають одночасно сучасники і дослідники тих подій, на селі ЗАГСи реєстрували від третини до половини загального числа смертних випадків. В таких умовах про точність фіксації як кількості смертей, так і їх діагнозу вести мову не доводиться.

Нагадаємо, що в 1932-1937 рр. сучасна Херсонщина входила до складу Одеської та Дніпропетровської областей. За 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області померло 242,9 тис. чоловік, в Одеській – 217,2 тис., причому в 1932 р. у обох областях померло 124,1 тис. чоловік, а у 1933 р. – 336,0 тис., тобто у 2,7 раза більше³⁶.

Документи свідчать, що існувала пряма пропорційна залежність між рівнем колективізації та рівнем смертності від Голодомору. Херсонщина відчула цю закономірність, як передовик у справі колективізації, однією з перших. Наприклад, у Високопільському (у 1930 р. колективізовано 93,7% господарств) та Скадовському (відповідно 78,8%) продовольчі труднощі почалися ще в кінці 1931 р.³⁷

Наголосимо, що при аналізі смертності в час Голодомору виявляється, що

смертність у 1932-1933 рр. набагато перевищує смертність звичайних років, а в 1933 р. це збільшення сягнуло 4,5-5 разів по Одеській області. Та реальність була ще страшнішою. Так, за спогадами Г.Ф.Жалівцевої, багаторічної співробітниці архіву, на території Великоблагівщенської сільради Горностаївського району смертність за 1933 рік зросла в 7 разів – відповідні документи було втрачено у 1941 р. Вочевидь, така статистика не є винятковою³⁸.

Збільшення рівня смертності на Херсонщині статистика фіксує з 1928 р., що підтверджує висловлену вище думку про початок продовольчих труднощів ще 1928 р. Скажімо, в 1928 р. рівень смертності перевищував відносно стабільні в цьому відношенні 1935-1936 рр. у 1,4-1,7 разів.

Методи здійснення терору голодом на Херсонщині нічим особливим не відрізнялись. Як і скрізь в Україні, це супроводжувалось трагедіями, поодинокими спробами спротиву (так, в одному з сіл Генічеського району завідуючий школою організував демонстрацію під гаслом «Дайош гарячий сніданок!»), розправами над тими комуністами, які намагались зупинити виконання злочинних наказів, зусиллями місцевого керівництва і поля засіяти, і план перевиконати. Показовою є телеграма Генічеського райкому партії в грудні 1932 р. директорам МТС і радгоспів: «Припиніть видавати до приварку 200-300 грамів; як крайня міра ...можна допустити видачу 50-100 грамів крупи до приварку»³⁹.

Влітку 1933 р. Генічеське ДПУ забило на сполох з приводу епідемії сипного тифу в ряді сіл (Петрівка, Рождественка, Стокопані, Новогоригорівка). Одеський обком партії в березні 1933р. повідомив ЦК КП (б)У про тяжке положення з хлібопостачанням в Херсоні, де були зафіксовані випадки опухання і смерті від голоду⁴⁰.

В 1933 р. почались і випадки канібалізму – їх було зафіксовано в Хорлах Каланчацького району, с. Заградівка Високопільського району. В березні Дніпропетровське ДПУ повідомляло про 379 голодуючих сімей, 1025 опухлих, 1862 померлих в Нижньосірогозькому, Високопільському, Генічеському районах⁴¹.

Існують й інші оцінки втрат. Так, за тогочасними відомостями Міністерства закордонних справ Великої Британії (повідомлення дипломатів, оцінки Української Національної Ради в Канаді, узагальнення агентурних відомостей тощо) зменшення населення за 1929-1933 рр. на Херсонщині сягало 20-24,9%⁴². Про точність британців свідчить той факт, що їхня оцінка міри втрат по областях співпадає з оцінками С.В.Кульчицького. За оцінкою А.М.Бахтіна, сумарні втрати Одеської, Миколаївської та Херсонської областей від Голодомору 1932-1933 років становлять «не менше 450-500 тис. громадян»⁴³.

Слід сказати і про інший вимір безпосередніх наслідків Голодомору 1932-1933 років для Херсонщини – зміни в етнічному складі населення. З часів Російської імперії Херсонщина поступово перетворювалася з українського регіону в «рускоговорящий», а поліетнічність була замінена біетнічністю (українці та росіяни). Аксиомою є те, що спрощення будь-якої системи неодмінно веде до її деградації. Втрата Херсонщиною багатьох етносів – причорноморських німців, кримських татар, ногайців, караїмів, французів, євреїв та інших – суттєво збіднила можливості модернізації регіону. Національний склад населення в 1930-х роках зазнав раптового зламу внаслідок демографічної катастрофи і більшовицької національної політики.

Скажімо, німці значних втрат зазнали впродовж 1929-1933 років через свою

заможність. Голод 1932-1933 рр. був першим для німців за їх 150-річну історію перебування в регіоні. «З жахом згадую ті роки, – згадувала Марта Шитікова-Енн, 1917 року народження, – люди пухли з голоду, переїздили в пошуках їжі поближче до Дніпра. Але там була така ж картина. Їли лободу, кропиву, пасльон. Коти й собаки стали рідкістю в селищах»⁴⁴. Сьогодні причорноморські німці вже історія для Херсонщини.

Практично зникло і єврейське сільське населення краю. Згідно з постановою ВУЦВК від 25.01.1925 р. для землевлаштування євреїв (переважно колишніх жителів малих міст Правобережжя) було виділено в Херсонському окрузі 46 тис. га землі. Кошти для облаштування на перших порах надавали єврейські громадські організації Європи та США. На початку 1927 р. у межиріччі Дніпра та Інгульця було засновано чимало єврейських поселень, згодом об'єднаних у єврейський національний район з центром у Великій Стейделинці (потім – Калініндорф). В районі були 4 старі і 33 нові землеробські колонії, 10 українських і німецьких поселень. З 2900 індивідуальних господарств 2500 були єврейськими⁴⁵. Деякі кола закордонних соціалістів-сіоністів сподівались, що завдяки цим поселенням в Степовій Україні здійсниться мрія про єврейську державу. Саме тому ці проекти мали потужну фінансову базу. Скажімо, Агроджайн припинив свою діяльність в регіоні лише в 1938 р.

Ситуація кардинально змінилась з початком масової колективізації. Місцеві органи влади та Комзети (Комітети по землеустрою єврейських трудящих) примушували вступати до колгоспів. Так, в 1929 р. силовими методами було організовано 47 колгоспів, які об'єднували більшу частину селян-євреїв. До 1.10.1930 р. в колгоспах Калініндорфського району було об'єднано 75% всіх господарств. Господарства євреїв почали занепадати, частина просто втікала. Євреї не сприймали колгосп ані економічно, ані психологічно. Хлібозаготівлі закономірно довели до колапсу – в лютому 1932 р. єврейські колгоспи Херсонщини не мали хліба для своїх колгоспників до нового врожаю⁴⁶.

Взимку 1932-1933 рр. в єврейських селах почався Голодомор. Про це писали газети Нью-Йорка і Варшави, єврейські організації Польщі, Франції, Великої Британії і США готові були надати допомогу всім голодуючим, як це було в 1921-1923 рр. Але більшовицька влада запевняла, що розмови про голод – не більш як наклеп на країну рад і відмовилась від допомоги. Херсонському Комзету заборонили звертатись за кордон по допомогу. В результаті, за 1930-1933 рр. кількість селян-євреїв скоротилась втричі.

Постраждали й рештки іноземців, які не втекли з країни після революції. Скажімо, ще у 1929 р. загинула значна частина мешканців нинішніх Дніпрян. Тут мешкали винороби і до 1946 р. селище мало назву Британи. Восени 1929 р. було інспіровано страйк наймитів на виноградниках. В результаті, іноземців-колоністів було репресовано, 18 чоловік загинуло, відібрано 250 га виноградників⁴⁷. Всі українські газети були втягнуті у кампанію цькування куркулів-іноземців, які понад 100 років тому принесли в регіон культуру виноградарства і виноробства. Врешті, «на прохання бідняцько-середняцьких мас» голова ВУЦВК Г.І.Петровський особисто прийняв їх делегацію і погодився на базі ліквідованих куркульських господарств створити передовий виноградарський радгосп. І хоч радгосп лише в 1933 р. отримав перший трактор, з рештками французів та англійців в

селах Херсонщини було покінчено.

На Херсонщину влада переселила узбеків-куркулів на початку 1930-х рр. з метою почати вирощування бавовни. Експеримент закінчився трагічно для 15 тис. переселенців. «Узбеків примушували виконувати найтяжчі роботи, – згадує вчителька Т.Шевченко своє життя в с. Чолбаси (нині Виноградове) Цюрупинського району у 1932-1933 рр. – Вони качали воду, ходили по колу, крутили велике колесо, знесилені від роботи і холоду падали і тут же вмирили»⁴⁸. Тих з узбеків, хто вижив під час Голодомору, репресували у 1936-1937 рр. як шпигунів іноземних розвідок.

Підсумовуючи руйнівний вплив Голодомору на етнічну структуру України, відзначимо, що лише за 1933 р. ЗАГСи УСРР зареєстрували смерть 85 тис. росіян (33,2 тис. в місті і 51,8 тис. в селі), 27 тис. євреїв (20 і 7 тис. відповідно), 13 тис. німців⁴⁹.

Так, за Всесоюзним демографічним переписом 1926 р. етнічна структура Херсонського округу виглядала так (у відсотках до всього населення): українці – 77,58, росіяни – 11,43, євреї – 6,28, поляки – 0,79, німці – 2,79, білоруси – 0,26. У 1959 р. українці склали 81,07% мешканців Херсонської області, росіяни – 15,56%, євреї – 1,27%, білоруси – 0,83%, а поляки та причорноморські німці зникли⁵⁰.

Утворений у серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР (не випадково його створення співпало у часі з Голодомором в Україні) розгорнув діяльність щодо заселення українських сіл, які вимерли від голоду, так званими «доприселенцями». Так, з Росії в Одеську область було переселено 2120 господарств, у Дніпропетровську – 6679 господарств, в усю Південну Україну прибуло до 35 тис. переселенців⁵¹.

У підсумку наголосимо, що Херсонська область як переважно сільськогосподарська та хлібовиробна значно постраждала від Голодомору 1932-1933 років. Це був свідомий геноцид українського селянства, організована терористична акція тоталітарного радянсько-більшовицького режиму. За минулий з 1989 р. час у дослідженні цієї Голгофи України зроблено чимало. Але попереду ще багато роботи щодо реалізації Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», щодо міжнародного визнання Голодомору геноцидом, вшанування 75-х роковин Голодомору, ретельного дослідження проблем причин, перебігу та наслідків Голодомору на Херсонщині.

¹ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 31.

² Неоголошена війна проти свого народу: 75 років пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Херсонщині: Наук.-бібліогр. покажчик / Укладач Г.П.Мокрицька. – Херсон:

ОУНБ ім. Олесея Гончара, 2008. – С. 40.

³ Книга Пам'яті. Голодомор 1932-1933 рр. на Цюрупинщині / Укладачі І.В.Вишковський і Я.Б.Вишковська. – Цюрупинськ: Вид-во ТОВ «ТФ Тім екс», 2008. – 287 с. ; Книга Пам'яті Білозерського району Херсонської області. Голодомор 1932-1933 років. Херсон: ВАТ «Херсонська міська друкарня», 2008. – 287с.; Книга-меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. на Великолепетинщині. Словами очевидців та мовою документів/Упорядник М.М.Марченко. – Херсон: ІДС, 2007. – 450с.

⁴ Див.: Безух Ю. Між молотом і ковадлом (Сірогозщина. 1914-1940). – Нижні Сірогози: Б.в., 1997. – 127 с.;Його ж. На перехресті світових шляхів. – Мелітополь: Люкс, 2006. – 308 с.

⁵ Милосердов М. Голодомор: витоки біди. А уроки? // Наддніпрянська правда. – 1993. – 2 червня. – С. 2.

⁶ Державний архів Херсонської області. Путівник. – К.: Державний комітет архівів України; Державний архів Херсонської області, 2003. – 691–692.

⁷ Інформація [Державного архіву Херсонської області] за книгами реєстрації смертей для зведеного і регіонального томів Книги Пам'яті жертв Голодомору // Поточний архів Херсонської обласної державної адміністрації

⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Стилос, 2007. – С. 5, 75–85.

⁹ Природа Херсонської області. Фізико-географічний нарис. / Відп. ред.М.Ф.Бойко. – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – М. 49–54.

¹⁰ Книга-меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. На Великолепетинщині. Словами очевидців та мовою документів / Упорядник М.М. Марченко. С. 47–52.

¹¹ Водотика С.Г. Історія Херсонщини:Підручник. – Херсон: Айлант, 2003. – С. 43.

¹² Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. : Довідник. – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – С. 154.

¹³ Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів . – К.: Політвидав, 1990. – Т. 4. –С. 362.

¹⁴ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х т. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 657.

¹⁵ Водотыка С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 1920-е годы. Социально-экономическая характеристика / Дис...к.и.н.: 07.00.02. – К.,1983. – С. 9.

¹⁶ Там само. – С. 12–15.

¹⁷ Очерки истории Херсонской областной партийной организации. / Под ред. А.Е.Касьяненко. – Симферополь: Таврия, 1981. – С. 110–113.

¹⁸ Кривошеин С.И. Из прожитого и пережитого [Воспоминания]. – Ч.1. – 273с. // Державний архів Херсонської області.– Ф.Р-3873. – Оп.1.– Спр.21а; Спр. 1660. – Арк. 1.

¹⁹ Очерки Херсонской областной партийной организации. – С. 3.

²⁰ Ковальова В. «Пишу Вам з надією...» [Пошук документів про розкуркулення на Херсонщині]. [Голод 1932-1933 років на Херсонщині]. – С. 2.

²¹ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – С. 650.

²² XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5-15 червня 1930 р.). Стенографічний звіт. – Харків: Держвидав, 1930. – С. 262.

²³ История советского крестьянства: В 5 т. – Т.2. Советское крестьянство в период

социалистической реконструкции народного хозяйства (конец 1927-1937 гг.) – М.: Наука, 1986. – С. 33.

²⁴ Рилєєв В., Косюк В. Скорботна річниця // Наддніпрянська правда. – 1993. – 28, 31 липня, 8 серпня. Очерки истории Херсонской областной партийной организации – С. 3.

²⁵ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – С. 190–209.

²⁶ Безух Ю. Між молотом і ковадлом (Сірогощина. 1914–1940). – С. 71; Його ж: На перехресті світових шляхів. – С. 262.

²⁷ Безух Ю. На перехресті світових шляхів. – С. 261–262.

²⁸ Очерки истории Херсонской партийной организации. – С. 113–115.

²⁹ Кривошеин С. И. Из прожитого и пережитого. – С. 101–115.

³⁰ 3 історії Голодомору на Херсонщині у 1932-1933 рр. Добірка документів [Бібліотека архіву. Вип.5]. – Херсон, 2003. – С. 24.

³¹ Колективізація і голод на Україні. Зб. Док. і мат. / Відповідальний редактор С.В.Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.

³² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Стило, 2007. – 604 с.

³³ Книга Пам'яті. Голодомор 1932–1933 рр. На Цюрупинщині. – Цюрупинськ: 2008. – 287 с.

³⁴ Український історичний журнал. – 1989. – №7. – С.104; 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. – К.: Радянський письменник, 1991. – С.394-395.

³⁵ Рилєєв В., Косюк В. Скорботна річниця. (Голод 1932 – 1933 років на Херсонщині). С. 3

³⁶ Кульчицький С.В. Демографічні втрати від голоду 1933 р. в областях УСРР // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечнікова. – Вип. 5. – Одеса, 1997. – С.179-180.

³⁷ Рилєєв В., Косюк В. Скорботна річниця. – С. 3.

³⁸ Рудя О. Трагічні уроки історії [с.Велика Благовіщенка] // Сільські новини. – 1992. – 25 берез. – С. 2.

³⁹ Рилєєв В., Косюк В. Скорботна річниця. – С. 5.

⁴⁰ Там само. – С. 3.

⁴¹ Там само. – С. 3.

⁴² Україна. Голод 1932-1933 років за повідомленнями британських дипломатів // Всесвіт. – 1989. – №11. – С. 161.

⁴³ Бахтін А.М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929-1933 роки): Автореф.дис...к.і.н.: 07.00.01. – К., 2006. – С. 16.

⁴⁴ Спогади М.Шитікової-Енн // Архів С.Г.Водотики.

⁴⁵ Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // УІЖ. – 1994. - № 2-3. – С.70–71.

⁴⁶ Там само. – С. 72-73.

⁴⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К.: Гол.редакція УРЕ, 1972. – С. 136–137.

⁴⁸ Шевченко Т. Під тягарем страху // Наддніпрянська правда. – 1993. – 20 липня.

⁴⁹ Голод 1932 – 1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 78.

⁵⁰ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст.: Довідник. – С. 50-53, 80.

⁵¹ Бахтін А.М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929 – 1933 роки). – С. 16.